

Mgr **Łukasz Babula**

UMCS Lublin

Perspektywy badawcze cmentarza żydowskiego w Szczebrzeszynie¹

Szczebrzeski cmentarz żydowski jest jednym z najbardziej wyjątkowych *batej kwarot*, jakie zachowały się na ziemiach polskich. O jego niezwykłości decyduje to, że do naszych czasów dotrwała na nim stosunkowo duża liczba macew z XVI, XVII i XVIII wieku, co jest dość unikatowe w skali kraju². Zachowało się również wiele nagrobków dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych. Łączna ich suma to około 1300 stel z czytelnymi inskrypcjami oraz kilkaset monolitycznych bloków horyzontalnych (w tym kilkanaście bogato zdobionych). Ponadto cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie był jedyną nekropolią, jaką posiadała tamtejsza gmina od początku jej powstania, czyli od schyłku wieku XV, do końca swego istnienia. Przez możliwość sukcesywnego powiększania obszaru grzebalnego cmentarz funkcjonował nieprzerwanie aż do okresu II wojny światowej, a dokładnie do 1943 roku, czyli prawie czterysta pięćdziesiąt lat.

Cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie, pomimo tego, że jest bezcennym źródłem historycznym, nie doczekał się do tej pory kompleksowego opracowania. Nigdy nie została wykonana ani pełna inwentaryzacja wraz z odpisami inskrypcji i zdjęciami nagrobków, ani plany pola grzebalnego.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja skróconego stanu badań nad szczebrzeskim kirkutem, obejmująca najważniejsze prace naukowe i popularnonaukowe, jakie ukazały się dotychczas. Jest to o tyle ważne, że wykaz tych prac umożliwi także przedstawienie tematów badawczych, jakie wcześniej interesowały naukowców, a pośrednio również perspektyw, jakie przyjmowali, co w osta-

¹ Niniejszy artykuł powstał na podstawie referatu pt. *Cmentarz żydowski w Szczebrzeszynie. Stan badań i perspektywy badawcze*, wygłoszonego na IV Warszawskiej Konferencji Młodych Naukowców Judaistów, która odbyła się w Warszawie w dniach 14–16 czerwca 2011 roku.

² Nagrobki z XVI wieku stojące *in situ* występują w Polsce, oprócz Szczebrzeszyna, tylko w Lublinie, Krakowie i Lesku. Macewy siedemnasto- i osiemnastowieczne spotykane są częściej, jednak liczba cmentarzy, na których występują, jest nieliczna. Dla Szczebrzeszyna zachowało się kolejno: dla XVI wieku – 14 stel, XVII wieku – około 60, XVIII wieku – około 160.

teczności prowadzi do konfrontacji z perspektywą przyjętą przez autora przyszłego opracowania. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, że nowatorstwem rzeczowego opracowania nie jest tylko kompleksowe badanie tego obiektu czy podjęcie tematów wcześniej niezbadanych, ale przede wszystkim twórcze wykorzystanie osiągnięć naukowców zajmujących się podobną tematyką z ostatnich dwóch dekad oraz wykorzystanie nowych dyscyplin naukowych takich, jak np. antropologia, kulturoznawstwo czy socjologia, co znacznie poszerzy i wzbogaci wyniki badań.

Następnym istotnym problemem jest metodologia, jaką należy posłużyć się do tak wymagającego zadania badawczego. Ze względu na ograniczoną objętość i charakter artykułu podano pozycje, z których została ona zaczerpnięta i dostosowana do warunków panujących na szczebrzeskim kirkucie. Należy zwrócić uwagę, że w opracowaniach tych brakuje wielu problemów naukowych, z którymi trzeba się zmierzyć na tym terenie badawczym. Sposób ich interpretacji i rozwiązania może w przyszłości posłużyć do analizy innych cmentarzy żydowskich zbliżonych charakterem do szczebrzeskiego lub podjąć kwestie, które nie występują nigdzie więcej w Polsce.

Ostatnim elementem artykułu jest przedstawienie wyników po wstępnej analizie danych zebranych podczas badań terenowych. Wyniki te wskazują na najważniejsze obszary badawcze, na jakich będzie koncentrować się opracowanie.

W literaturze przedwojennej nie stwierdzono zainteresowania szczebrzeskim *bet kwarot*. Prawdopodobnie najwcześniejsza wzmianka o cmentarzu znajduje się w popularnonaukowym artykule Jerzego Kołątaja zamieszczonym w krajoznawczym czasopiśmie „Ziemia” z 1958 roku. Autor tekstu wspomina w nim tylko o stanie, w jakim znajduje się cmentarz. Do tekstu, jako ilustracja, dołączona jest mała czarnobiała fotografia, wykonana przez Stanisława Butryma, która przedstawia nagrobek obrośnięty starym drzewem³.

W opublikowanym w 1989 roku artykule Andrzeja Trzczińskiego, poruszającym kwestie kolorystyki polichromii macew i jej znaczeń symbolicznych, podane są przykłady ze szczebrzeskiego cmentarza. Jako ilustracje do tekstu, zamieszczone są tam rekonstrukcje barw na nagrobkach Lei bat Jicchak (zm. w 1895 roku) oraz Arje Lejbusza ben Awraham (zm. w 1930 roku)⁴. Przemysław Burchard w wydanym w 1990 roku opracowaniu krajoznawczym podaje kilka informacji o cmentarzu, m.in. przybliży liczbę nagrobków i powierzchnię działki⁵. W artykule Andrzeja Trzczińskiego z 1992 roku, omawiającym kwestie plastyki sepulkralnej nagrobków żydowskich na obszarze Polski południowowschodniej, pośród przykładów

³ J. Kołątaj, *Szczebrzeszyn*, „Ziemia. Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy” 1958, R. III, nr 2(16), s. 5, 9.

⁴ A. Trzcziński, *Polichromia nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo-wschodniej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1–2, s. 63–64.

⁵ P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 176–177.

uwzględnione zostały macewy ze Szczepieszyna. Ilustracjami do artykułu były zdjęcia nagrobków – Moszego ben Menachem (zm. w 1935 roku) i Josefa Gerszona ben Menachem (zm. w 1923 roku)⁶. Opracowanie Danuty Kawałko z 1994 roku, dotyczące cmentarzy ówczesnego województwa zamojskiego, bazujące na tzw. kartach cmentarzy, zawiera wiele szczegółowych informacji o szczepieszkim cmentarzu żydowskim. Autorka podaje krótkie informacje o historii tego miejsca, układzie i stanie zachowania macew oraz drzewostanie, wśród którego jest kilka pomników przyrody. Do tekstu dołączony jest plan sytuacyjny cmentarza, z orientacyjnym układem i lokalizacją macew⁷.

Hebrajskie inskrypcje ze szczepieszkiego cmentarza po raz pierwszy opublikowano w artykule A. Trzczińskiego z 1995 roku. Zamieszczone zostały w nim odpisy dwóch tekstów inskrypcji, ich tłumaczenia oraz fotografie nagrobków Jechiela ben Mosze (zm. w 1545 roku) oraz Chany bat Awraham (zm. w 1552 roku)⁸.

Nagrobki szesnastowieczne zostały zaprezentowane na konferencji „Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Kraków 21–23 XI 1995” przez Andrzeja Trzczińskiego i Jana Pawła Woronczaka. Opublikowany w 1997 roku artykuł zawiera we wstępie informacje do dziejów gminy i cmentarza do końca XVI wieku oraz ogólną charakterystykę wszystkich czternastu nagrobków z tego okresu. Ponadto znajdują się w nim opisy formalne macew, odpisy inskrypcji, przekłady, komentarze do inskrypcji oraz fotografie wszystkich stel z omawianego stulecia. Na końcu artykułu zamieszczona została tabela z zestawieniem danych wszystkich charakterystycznych nagrobków z XVI wieku⁹.

Krótki opis cmentarza żydowskiego w Szczepieszynie i charakterystykę jego nagrobków w poszczególnych okresach zawiera popularnonaukowy tekst A. Trzczińskiego opublikowany w trzech częściach w latach 1996–1997 w „Zamojskim Kwartalniku Kulturalnym”. Pierwsza część obejmuje okres do końca XVI wieku, następna wiek XVII i XVIII, a ostatnia – XIX stulecie i pierwszą połowę XX wieku. Ponadto zawarte są w nich – jako reprezentatywne przykłady – tłu-

⁶ A. Trzcziński, *Żydowska plastyka nagrobna ziem między Wisłą a Bugiem*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem a Zachodem*, red. J. Kłoczowski, część 3: *Kultura artystyczna*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992, s. 269–289.

⁷ D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994, s. 211–213.

⁸ A. Trzcziński, *Nagrobek jako źródło historyczne do początkowego okresu dziejów gminy (na przykładzie Lublina, Chełma, Leska i Szczepieszyna)*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, red. J. Woronczak, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, Wrocław 1995, s. 57–67.

⁹ A. Trzcziński, J.P. Woronczak, *Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji, Kraków 21–23 XI 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997, s. 349–365. Wcześniejsze streszczenie tego artykułu: A. Trzcziński, J.P. Woronczak, *Nagrobki z XVI wieku na cmentarzu żydowskim w Szczepieszynie*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Kraków 21–23 XI 1995. Streszczenia referatów i komunikatów*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1995, s. 47.

maczenia inskrypcji oraz fotografie sześciu macew¹⁰. W artykule opublikowanym w 1997 roku ten sam lubelski badacz po raz kolejny podejmuje temat polichromii malarskiej na nagrobkach żydowskich w Polsce. Jest to poszerzona wersja opracowania z 1989 roku, zawierająca m.in. rekonstrukcję barw na nagrobku Lei bat Jicchak (zm. w 1895 roku)¹¹. Wydana w 1997 roku książka A. Trzczińskiego, dotycząca treści symbolicznych przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce, zawiera kilka przykładów plastyki nagrobnej pochodzącej ze szczembrzeskich macew¹². Wśród ilustracji na końcu książki znajduje się zdjęcie nagrobka Jehoszuy Menasze ben Cwi-Hirsza (zm. w 1854 roku).

Publikacja Józefa Niedźwiedzia z 2003 roku, będąca kompilacją informacji o miejscowościach dawnego województwa zamojskiego, pod hasłem *Szczębrzeszyn* zawiera kilka informacji na temat cmentarza żydowskiego. Autor podaje, za opracowaniem Danuty Kawalko z 1994 roku, lata funkcjonowania cmentarza, jego kształt i powierzchnię¹³. Książka Andrzeja Trzczińskiego wydana w 2007 roku, będąca studium paleograficzno-epigraficznym inskrypcji hebrajskich na ziemiach polskich w okresie od XIII do XX wieku, zawiera m.in. plansze z literami pisma kwadratowego różnego typu. Jedenaście z tych plansz prezentuje odrysy znaków literowych i nieliterowych inskrypcji ze szczembrzeskich macew. Ponadto na dołączonej do książki płycie CD znajduje się 35 zdjęć nagrobków ze Szczębrzeszyna oraz kilka frotazy z fragmentami napisów¹⁴.

W roku 2011 ukazał się przewodnik po Lubelszczyźnie autorstwa Marty Kubiszyn Autorka w haśle *Szczębrzeszyn*, oprócz dziejów społeczności żydowskiej w tym mieście, zamieszcza dużo informacji, w tym wiele uaktualnionych o synagodze i cmentarzu¹⁵. W kolejnym artykule Trzczińskiego, dotyczącym szczębrzeskiego kirkutu, omówione zostały legendy powstałe jeszcze przed Zagładą, związane z kilkoma nagrobkami na tamtejszym cmentarzu¹⁶.

Oprócz książek i artykułów, w których zawarte są informacje na temat *bet kwarot* w Szczębrzeszynie, również w Internecie dostępnych jest kilka stron, na

¹⁰ A. Trzcziński, *Cmentarz żydowski w Szczębrzeszynie*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 1996, nr 4(50) s. 80–84; 1997, nr 1(51), s. 65–69; 1997, nr 4(54), s. 83–86.

¹¹ Idem, *Polichromie nagrobków żydowskich*, „Zeszyty Muzealne Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie” 1997, t. 6, s. 3–9.

¹² Idem, *Symboli i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.

¹³ J. Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2003, s. 193.

¹⁴ A. Trzcziński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku. Studium paleograficzno-epigraficzne*, Lublin 2007.

¹⁵ M. Kubiszyn, *Śladami Żydów: Lubelszczyzna*, Lublin 2011 (o cmentarzu żydowskim zob. s. 381–382).

¹⁶ A. Trzcziński, *Legendarne i tajemnicze macewy w Szczębrzeszynie*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2012, R. II, nr 2, s. 11–18.

których można znaleźć wiele zdjęć samego kirkutu i poszczególnych macew oraz podstawowe informacje o cmentarzu i jego historii. Do najważniejszych z nich należą: strona redagowana przez Pawła Rydzewskiego – www.roztocze.horyniec.net¹⁷, strona Krzysztofa Bielawskiego – www.kirkuty.xip.pl¹⁸, oraz www.bagnowka.com. Tomasza Wiśniewskiego¹⁹.

Z powyższego stanu wynika, że pierwsze znaczące badania na szczepieszkim kirkucie przeprowadzono dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Najwięcej poświęcono mu prac popularnonaukowych i krajoznawczych, natomiast artykuły naukowe zawierały tylko niektóre zagadnienia z zakresu żydowskiej sztuki nagrobnej czy publikacje wybranych inskrypcji. Stan wiedzy o tym miejscu nadal pozostaje nieduży i można stwierdzić, że jest ono (metaforycznie i *sensu stricte*) nadal niezbadane i wymaga solidnego opracowania, podobnie jak i społeczność żydowska zamieszkująca niegdyś Szczepieszyn²⁰.

Same badania ze względu na dość dużą liczbę nagrobków muszą mieć charakter wybiórczy, na bazie reprezentatywnych przykładów, bowiem wiele macew od strony wykonania formalnego czy zdobnictwa jest bardzo podobnych do siebie. Również i znaczna część epitafiów jest niemal identyczna pod względem treści, a różnią się one tylko datami śmierci i personaliami. W perspektywie badawczej tego obiektu konieczne jest jednak zebranie wszystkich inskrypcji i przetłumaczenie ich na język polski. Metodologia pracy nad cmentarzami żydowskimi i znajdującymi się na nich epigrafami została wykształcona w Polsce w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku²¹. Do obecnych czasów powstało kilka opracowań, które mogą posłużyć za wzór do analizy także i tego cmentarza²². Metoda, jaką

¹⁷ Na stronie tej zamieszczony jest artykuł Andrzeja Trzczińskiego, *Cmentarz żydowski w Szczepieszynie*, publikowany uprzednio w „Zamojskim Kwartalniku Kulturalnym”, www.roztocze.horyniec.net/Roztocze/Fhtm8/szczep.htm, data dostępu: 24.04.2013.

¹⁸ T. Pańczyk, *Szczepieszyn*, www.kirkuty.xip.pl/szczepieszyn, data dostępu: 24.04.2013.

¹⁹ *Szczepieszyn*, www.bagnowka.com/?m=cm&g=show_pod&idg=4665, data dostępu: 24.04.2013.

²⁰ Dziejami Żydów w Szczepieszynie szerzej zajmowała się tylko Agnieszka Sidorowska. Zob. A. Sidorowska, *Ludność Żydowska jako grupa społeczna*, [w:] *Klucz szczepieszki Ordynacji Zamojskiej w XVII i XVIII w.*, Lublin 2009; Eadem, *Szczepieszynska Gmina Żydowska w XVI–XVIII wieku*, „Res Historica” (Lublin) 2005, z. 20, s. 189–198.

²¹ Do przełomowych prac w tym zakresie należą: M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996; A. Trzcziński, *Symbole i obrazy...*, op. cit.; J.P. Woronczak, *Cmentarz żydowski w Kromolowie jako tekst kultury*, Wrocław 1999 (mps, rozprawa doktorska pod kier. prof. J. Kolbuszewskiego, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Filologii Polskiej); L. Hońdo, *Stary żydowski cmentarz w Krakowie: historia cmentarza, analiza hebrajskich inskrypcji*, Kraków 1999.

²² Do najważniejszych opracowań należą: D. Rozmus, *De arte judeorum sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej w ostatnich dwustu latach na przykładzie cmentarzy w Będzinie, Czeladzi, Olkuszu, Pilicy, Żarnowcu i Sławkowie*, Kraków 2005; A. Trzcziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, op. cit.; A. Trzcziński, J. Sobota, *Cmentarze żydowskie*

należy się posłużyć do opracowania problematyki dotyczącej cmentarza żydowskiego w Szczepieszynie, będzie zatem syntezą procedur wcześniej stosowanych i zarazem ich weryfikacją. Na potrzeby bardziej szczegółowych kwestii (których z pewnością nie zabraknie) zostaną opracowane nowe metody, być może w przyszłości użyteczne dla innych naukowców. Godnym uwagi jest również fakt, że nigdy wcześniej w Polsce nie podjęto próby opracowania tak dużej liczby nagrobków wystawionych w tak długim okresie trwania jednego cmentarza żydowskiego²³.

Dzięki temu, że na szczepieszkim *bet kwarot* zachowała się stosunkowo duża liczba macew z okresu niemal pięciu wieków, a wśród nich wiele stojących *in situ*, można na nim zaobserwować podziały i strukturę rozmieszczenia nagrobków, wynikające z tradycji religijnej, a także zmiany w doborze zdobnictwa nagrobków i treści inskrypcji, jak i jej wykonania (typy pisma, brachygrafia). Wymienione cechy w dużym stopniu będą charakterystyczne tylko i wyłącznie dla tego cmentarza. Na ich podstawie można też określić specyficzną świadomość religijną Żydów ze Szczepieszyna.

Etapy rozwoju przestrzennego i wewnętrzna organizacja cmentarza

Kirkut został ulokowany na wzniesieniu, na północny-zachód od miasta. W czasie jego założenia było to miejsce poza terenem miasta Szczepieszyna. Najstarsza odnaleziona wzmianka o nim pojawia się w dokumentach z końca XVI wieku. Głosi ona, że nowy właściciel miasta – Jan Czarnkowski – „wyzaczył miejsce na kierkut”²⁴. Można to rozumieć jako powtórzenie wcześniejszego przywileju (bowiem najstarszy rozpoznany nagrobek dotyczy pochówku z 1545 roku) lub jako powiększenie terenu grzebalnego, który już w tym czasie był niewystarczający dla gminy żydowskiej. Kwatera z najstarszymi nagrobkami położona jest w północno-wschodniej części cmentarza, która jest zarazem najbliższej osady, ale także i najbliższej synagogi, od której w linii prostej dzieli ją około 200 metrów. Na podstawie dat śmierci znajdujących się na macewach można stwierdzić, że cmentarz był powiększany do końca XVIII wieku w kierunku południowym, następnie zachodnim i północnym. Cały obszar wzniesienia był z pewnością w posiadaniu gminy już pod koniec XIX wieku.

Naturalnymi granicami pola grzebalnego ze wszystkich stron była podstawa wzgórza, a dodatkowo od strony północnej granicę wyznaczała droga biegnąca w kierunku zachodnim – dziś ulica Cmentarna. Podczas badań nie stwierdzono

w *Międzyrzeciu Podlaskim*, Lublin 2009; *Cmentarze żydowskie w Sandomierzu*, red. P. Sławiński, Sandomierz 2011.

²³ Łączna liczba nagrobków i śladów po nich to ok. 2600.

²⁴ J. Kubiak, *Szczepieszyn, pow. zamojski, woj. lubelskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1968, s. 24 (mps w archiwum Narodowego Instytutu Dokumentacji w Warszawie).

obecności śladów trwałego ogrodzenia, zatem jeśli ono istniało, to prawdopodobnie był to drewniany parkan. Nie jest znane także pierwotne wejście na cmentarz. Obecna brama cmentarna umieszczona jest od strony ulicy Cmentarnej, w połowie północnej granicy kirkutu, wejście w tym miejscu z pewnością funkcjonowało już w wieku XVIII, jednak wcześniejsze mogło znajdować się bardziej na wschód, czyli bliżej miasta.

Stele z najwcześniejszych okresów sytuowano licem w kierunku zachodnim. Od reguły tej zaczęto odstępować w pierwszej połowie XVIII wieku. W następnych latach w orientacji nagrobków zaczęła przeważać kierunek wschodni, a od początku wieku XIX stało się to powszechnym zwyczajem (od którego też zdarzają się odstępstwa). Innymi ważnymi elementami organizującymi przestrzeń cmentarza są rzędy i ich kierunek. Stele stawiono obok siebie w ten sposób, że tworzyły szereg przebiegający w przybliżeniu na osi północ – południe. Kierunek rzędów wynikał w dużej mierze z sytuowania macew (licem na wschód lub zachód). Następne szeregi, stawiane równolegle, powtarzały obrane ukierunkowanie. Odległość między stelami w jednym rzędzie nie była mniejsza od 1 i nie większa od 2,7 metra.

Z zachowanego stanu wynika, że na polu grzebalnym stosowano mechicę, czyli rozdział między pochówkami mężczyzn i kobiet²⁵. Najbardziej wyraźne kwatery męskie pochodzą z XIX i XX wieku. Nie stwierdzono natomiast obecności kwatery dziecięcej. Oprócz tego panowały także inne podziały. W niektórych częściach są widoczne zgrupowania nagrobków osób bardziej zamożnych wśród gminy, a więc należących do tej samej warstwy społecznej. Nagrobki te wyróżniają się np. bogatszym zdobnictwem²⁶. Najbardziej „zaszczytnym” miejscem był obszar położony wzdłuż wschodniego stoku. Tam, oprócz najstarszych nagrobków (co już jest niewątpliwie pewną nobilitacją tego miejsca spoczynku), znajdują się groby wielu osób pełniących ważne funkcje urzędnicze w gminie i wśród społeczności żydowskiej, czy zwyczajnie bardziej majątnych, o czym świadczy bogate zdobnictwo stel, a więc większe koszty pochówku. Również na obszarze całego pola grzebalnego istnieje kilka zgrupowań, w którym obok siebie spoczywają osoby należące do jednej rodziny.

Formalno-stylowe cechy nagrobków i materiał

Najstarsze macewy reprezentują jeszcze średniowieczny typ nagrobka żydowskiego. Są to prostokątne stele, praktycznie bez żadnych zdobień, z kutą wgłębnie hebrajską inskrypcją zajmującą prawie całą powierzchnię lica²⁷. Ten typ stosowany był aż do końca XVI wieku. Cechy renesansowe zaczynają występować na mace-

²⁵ Wyjątkiem od tej reguły jest podwójny nagrobek rodzeństwa Uri bat Josef zm. w 1685 roku i Lei bat Josef zm. w 1686 roku.

²⁶ A. Trzeciński, *Cmentarz żydowski...*, op. cit., s. 66.

²⁷ A. Trzeciński, J. P. Woronczak, op. cit., s. 350.

wach wystawionych w pierwszej połowie XVII wieku i są obecne aż do drugiej ćwierci XVIII wieku. W tym okresie charakterystyczne są architektoniczne obramienia inskrypcji w formie arkady zamkniętej łukiem pełnym. Z czasem w kompozycji lica wyodrębniły się przyczółki wieńczące korpus z inskrypcją. W polu przyczółka umieszczano elementy zdobnicze oraz przedstawienia symboliczne. Coraz bardziej powszechnie stosowane są napisy wypukłe, których wiersze rozdzielano listwami. Od drugiej połowy XVII wieku można zauważyć w stylistyce wpływ sztuki ludowej oraz postępujące z czasem uproszczenie form zdobniczych²⁸.

Na przełomie XVII i XVIII wieku występuje największe „zagęszczenie” elementów zdobniczych (głównie roślinnych). Od połowy XVIII wieku zaczynają dominować stele niemalże bez dekoracji, a jeżeli już ona występuje, to w znacznie uproszczonej formie w porównaniu do wcześniejszych macew. Mniej więcej od lat pięćdziesiątych XIX wieku coraz częstsze stają się realizacje z przewagą motywów architektonicznych, takich jak półkolumny, pilastry i zwieńczenia arkadowe. Od tego czasu aż do końca okresu międzywojennego najbardziej powszechnym jest typ nagrobka będący kontynuacją poprzednich wzorów – płycina pola inskrypcyjnego zwieńczona łukiem (przeważnie pełnym) wchodzi w pole przyczółka, który najczęściej ozdobiony jest przedstawieniem symbolicznym.

Oprócz stel na cmentarzu występują także podłużne człony horyzontalne w formie wąskich (lub w niektórych przypadkach szerokich) bloków monolitycznych. Wiele z nich posiada inskrypcje. Z początku XVIII wieku pochodzą wyróżniające się, przede wszystkim wielkością, bloki ozdobione motywami roślinnymi oraz plecionkami.

Wszystkie stele oraz człony horyzontalne wykonane są z wapienia organodetrytycznego (o zróżnicowanej spoiwości i stopniu zanieczyszczenia materiałem organicznym pochodzącym z lokalnych kamieniołomów roztoczańskich)²⁹.

Zdobnictwo

Motywy roślinne. Pojawiają się najwcześniej (I poł. XVII wieku) ze wszystkich przedstawień o charakterze symbolicznym i są stałym elementem zdobniczym macew aż do początku XX wieku. Najbardziej powszechne są formy w postaci symetrycznie zakomponowanej wici roślinnej, rozetki liściaste i kwiatowe, pąki kwiatów oraz roślinne woluty. Innym motywem jest realistycznie przedstawione złamane drzewo. Pojawia się ono dopiero w drugiej dekadzie XX wieku na nagrobkach osób obydwu płci, które zmarły w młodym wieku.

²⁸ Zob. A. Trzciniński, *Cmentarz żydowski...*, op. cit., s. 65.

²⁹ D. Kawalko, *Józefowski ośrodek kamieniarski*, [w:] *Przyczynki do etnografii Zamojszczyzny. Materiały ogólnopolskiej sesji popularno-naukowej Zamość 22–24 IX 1995*, Zamość 1995, s. 55–71.

Motywy zwierzęce. Do najpopularniejszych zwierząt przedstawianych na nagrobkach należą lwy, najczęściej ustawione antytetycznie i podtrzymujące koronę. Są one obecne na macewach od początku wieku XVII do drugiej poł. XIX. Następnymi równie popularnymi symbolami są przedstawiciele awifauny w postaci jedno- lub dwugłowego orła z rozpostartymi skrzydłami oraz bliżej nieokreślone ptaki, również ustawiane antytetycznie. Do rzadkich przykładów zwierząt należą natomiast ryby (tylko jeden nagrobek) i głowa wołu (obydwa symbole związane z postaciami zmarłych osób).

Motywy antropomorficzne. Jedynymi przykładami wśród tego rodzaju motywów są dłonie: kapłana w geście błogosławieństwa oraz dłoń trzymająca księgę (modlitewnik) lub monetę nad puszką na datki. Motyw rozłożonych dłoni kapłana pojawia się w 2 poł. XVII wieku i będzie stale obecny na macewach osób z pokoleń kohenów, natomiast dłonie trzymające księgę pojawiają się od lat trzydziestych XIX wieku (wyłącznie na nagrobkach kobiet), a wrzucające monetę do puszek dopiero sto lat później.

Przedmioty. Najwcześniejszymi reprezentantami tej grupy symboli (początek XVII wieku) są: korona (występująca na nagrobkach obu płci) oraz naczynia lewitów (dzban i misa) na macewach mężczyzn z pokolenia Lewiego. Są to motywy stale obecne na nagrobkach przez następne stulecia. Na nagrobkach mężczyzn od lat trzydziestych XIX wieku najpopularniejszym symbolem staje się szafa, najczęściej otwarta, z księgami. Na nagrobkach kobiecych natomiast najczęściej spotykanym symbolem jest świecznik trójramienny (od początku XIX wieku) i pięcioramienny (od lat dwudziestych XX wieku). Innym równie popularnym symbolem są dwa pojedyncze świeczniki szabatowe, przeważnie przedstawiane razem z dłonią trzymającą modlitewnik. Do rzadziej spotykanych symboli należą przedstawienia pojedynczej księgi (otwartej lub zamkniętej) oraz puszka na datki. Do najbardziej unikalnych przedstawień symbolicznych (tylko jeden przykład) w tej kategorii należą menora siedmioramienna (nagrobek kobiety – zm. w 1831 roku) oraz strzała (nagrobek kobiety – zm. w 1868 roku).

Motywy inne. Spośród motywów czysto ornamentalnych można wyróżnić charakterystyczne dla poszczególnych okresów: plecionki, różne formy geometryczne i roślinne oraz wszelkiego rodzaju ornamenty (cekinowe, sznurowe, kostkowe). Specyficzne są występujące na początku XVIII wieku zawile wzory renesansowej plecionki płaszczyznowej.

Oprócz zdobnictwa wykonywanego w kamieniu, innym ważnym elementem dekoracyjnym jest malatura, której wiele pozostałości zachowało się na szczepieszskich macewach. Najstarsze ślady polichromii odnalezione zostały na nagrobku z roku 1718. Malatura najlepiej zachowała się na macewach z końca wieku XIX i macewach dwudziestowiecznych, na niektórych z nich jest w tak dobrym stanie, że można zrekonstruować barwy wszystkich elementów kompozycyjnych steli.

Zestaw barw, jakich używano, jest niewielki. Były to przede wszystkim: czerń, biel, czerwień, brąz, ultramaryna, ugięty oraz złoto, srebro, żółć i zieleń. Oprócz wartości symbolicznej, barwy miały także znaczenie praktyczne – wyróżnianie personaliów i daty (dni) śmierci.

Charakterystyka formalna inskrypcji

Wszystkie inskrypcje zapisane są alfabetem hebrajskim. Tylko na jednym nagrobku widnieją cyfry arabskie użyte do zapisu daty rocznej³⁰. Na szczebrzeskich macewach stosowano pismo kwadratowe typu aszkenazyjskiego do początku XVII wieku, następnie eklektyczne, a od pierwszej połowy XIX wieku z cechami sefardyjskimi. Widoczne są przemiany typów, grup i stylów pisma, dokonujące się w czasie. Pod względem rodzaju pisma stosowano wyłącznie pismo kwadratowe.

Litery inskrypcji z najwcześniejszego okresu (XVI wiek) były kute wgłębnie. Od początku XVII wieku zaczynają dominować napisy wypukłe i to one przeważają na macewach aż do okresu Zagłady. Napisy wklęsłe stosowano rzadziej, jak również równoczesność napisów wypukłych i wklęsłych w inskrypcji na jednej steli. Do wyróżnienia imion stosowano w niektórych przypadkach zwiększoną wysokość liter. Najkrótsze epitafium liczy 4 wersy, najdłuższe zaś 17³¹.

Najbardziej powszechnym sposobem skracania wyrazów jest suspensja, w tym także stosowanie sygli. Dość często używano też ligaturę *alef+lamed* oraz nieco rzadziej i później (od pocz. XX wieku) zrost liter *lamed+pe+kuf* po dacie rocznej. Wśród znaków skrótów – od połowy XVI do połowy XVIII wieku – najpopularniejszym jest grot (znak złożony z dwu kresek w układzie zbliżonym do litery v). Od drugiej połowy XVIII wieku pojawiają się znaki w kształcie wypukłego punktu. Od połowy XIX wieku jako znak skrótu najczęściej stosowany jest *geresz* (pojedyncza kreska), zaś *gerszajim* (podwójna kreska) szerzej zaczęto stosować od końca XIX wieku.

Aspekty filologiczne inskrypcji

Powyższe zagadnienia można rozpatrywać tylko po przetłumaczeniu wszystkich tekstów i ich gruntownej analizie. Po wstępnych badaniach jednak można już wysunąć kilka wniosków ogólnych, charakteryzujących aspekty filologiczne.

Językiem wszystkich inskrypcji jest hebrajski. Tylko jeden tekst jest w języku jidysh³². W epitafiach czasami pojawiają się zwroty w języku aramejskim, ale należą

³⁰ Nagrobek mężczyzny zm. w 1935 roku.

³¹ Nagrobek Lei bat Szłomo zm. w 1834 roku.

³² Nagrobek mężczyzny zm. w 1935 roku.

one do rzadkich przypadków. Na macewach z XVII i XVIII wieku wiele jest cytatów oraz odwołań do Biblii hebrajskiej. Nie brak ich także na nagrobkach dziewiętnastowiecznych, zaś w wieku XX liczba cytowań zawężona jest tylko do kilku.

Struktura formularza wraz z jej elementami do początku XIX wieku nie była ustabilizowana. W pierwszej połowie XIX wieku wytworzył się specyficzny schemat epitafium, który będzie dominował aż do okresu Zagłady. Składa się on kolejno z daty zgonu, formuły wstępnej (zawsze w postaci liter *pe* i *nun*), laudacji, personaliów zmarłego i patronimika wraz z tytułami oraz formuły końcowej. Wśród dodatkowych informacji, jakie zawiera inskrypcja, są przezwiska i dziedziczne przydomki, np. Aszkenazy, Leml, Szor, Szpiro. Nazwiska w rozumieniu nowożytnym obecne są już na początku XIX wieku, jednak w ciągu tego stulecia stosowane są dość rzadko. Dopiero od lat dwudziestych XX wieku pojawiają się znacznie częściej. Podobnie jest z miejscem pochodzenia. Już w pierwszej połowie XVII wieku wymienione są w inskrypcjach nazwy miejscowości, jednak w ciągu dalszych lat są to nieczęste przypadki. Wśród nich najwięcej jest tych z regionu Lubelszczyzny, w tym wsie z obszaru kahału. Oprócz polskich, są także wymienione miejscowości z terenu dzisiejszej Słowacji, Ukrainy i Węgier.

Poprawne odczytanie i przetłumaczenie inskrypcji może dostarczyć wielu informacji historycznych, społecznych i kulturowych, dotyczących zarówno gminy żydowskiej i jej członków, jak też jej otoczenia. Inskrypcje dostarczają również wiadomości o strukturze kahalnej, zawodowej, o kierunkach migracji i życiu wewnętrznym gminy³³. Dane biograficzne i genealogiczne, zawarte w tekstach, mogą uzupełniać wiedzę o interesujących nas postaciach, a niekiedy są jej jedynymi źródłami³⁴.

Cmentarz żydowski w Szczepieszyinie oraz znajdujące się na nim nagrobki posiadają wiele unikalnych cech w skali nie tylko Lubelszczyzny, ale też całego kraju. Dokładne zbadanie tej nekropolii wymaga potraktowania jej jako tekstu kultury utrzymanego w tradycji judaizmu i pisanego w ciągu pięciu wieków przez wszystkich członków społeczności żydowskiej. Oprócz wartości poznawczych, jakich dostarczą wyniki analizy materiału badawczego, szczepieszyński kirkut zasługuje na rychłe opracowanie ze względu na pogarszającą się z roku na rok kondycję samych macew i inskrypcji. Najlepszym zabezpieczeniem tego miejsca będzie wydanie książki zawierającej nie tylko odpisy inskrypcji i zdjęcia macew, ale także odrisy treści symbolicznych i liter alfabetu hebrajskiego poszczególnych krojów pisma oraz rekonstrukcje barw polichromii, co z pewnością będzie nowatorskim sposobem przedstawienia i edycji źródeł.

³³ M. Wodziński, op. cit., s. 83.

³⁴ Wiele osób pochowanych na cmentarzu nie jest wymienionych w żadnych materiałach archiwalnych, np. księgach metrykalnych.

Nagrobek Eliezera syna Dawida Kaca zmarłego w 1707 roku. Jeden z „akapitów” w tekście kultury, jakim jest cmentarz żydowski w Szczepieszynie, fot. Łukasz Babula

Summary

Future research perspectives of the Jewish cemetery in Szczepieszynie

The article focuses primarily on the unique features of the Jewish cemetery in Szczepieszynie. Next, it presents the current state of research concerning this place. The findings clearly suggest that despite the considerable interest of local historians and academics, the cemetery has not yet been fully studied and documented. After enumeration of the most important scientific sources used as the basis of methodological assumptions, the initial list of research problems is presented, including the stages of spatial development and internal organization of the cemetery, formal and stylistic elements of tombstones, tombstone design (along with the categorization of themes, motifs, and symbols), as well as formal and linguistic characteristics of inscriptions. The article ends with general conclusions concerning the importance of further research on the cemetery.